

М.М. Логінов, В.М. Лавриненко

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВОЄННОГО ГОСПОДАРСТВА НІМЕЧЧИНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано стан інституційних основ економіки Німеччини в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. та особливості її адаптування до військових умов. Доведено, що в роки війни державне регулювання економіки значно посилюється у всіх воюючих країнах. Зростання впливу держави на економіку відбувалося за допомогою законодавства, оподаткування, адміністративного управління макроекономічним середовищем. Держава виступала у ролі самостійного господарського суб'єкта, контролюючи військове виробництво, транспорт і трудові відносини. Показано провідну роль державного регулювання економіки у задоволенні військових потреб.

Ключові слова: Перша світова війна, держава, господарська система, етатистська система господарських відносин, економічна політика.

Постановка проблеми. Перша світова війна висунула принципово нові вимоги до економіки, що проявилось у мобілізації та підпорядкуванні мілітарним інтересам значної частини потенціалу та індустріальної потужності Німеччини. Державно-правове регулювання господарства було обумовлено не тільки війною: напруга, викликана військовими діями, лише прискорила розвиток нових форм організації промисловості («Сировинні товариства», Хлібний центр, Міністерство продовольства тощо). Військово-акціонерні товариства були створені за зразком синдикатів, картелів та об'єднань окремих галузей промисловості, яким було передано державні функції. Ці військово-акціонерні товариства займалися економічними аспектами війни, регулюванням військової економіки, зокрема, у таких сферах, як виробництво і розподіл сировини, продуктів харчування, зовнішня і внутрішня торгівля, фінансування війни, економічне освоєння окупованих територій. Мережа вій-

ськово-акціонерних товариств стала дієвим державно-суспільним механізмом для придбання і розподілу сировини, у першу чергу металу, хімічних добрив, вовни, каучуку. Так складалася система військової економіки Німеччини.

Відомства, що розвивалися при державному апараті, мали тенденцію до сильної державно-правової регламентації економіки. Проблема полягає в з'ясуванні впливу етатизму в Німеччині на функціонування не тільки військової, але й світової економіки у ХХ ст. Чи мають вони свою дієвість у реаліях національних господарств і світової економіки ХХІ ст.? Звичайно, в межах даної статті можливо проаналізувати лише деякі історико-економічні аспекти проблеми, які розкривають значення історичного досвіду зростання масштабів державного втручання в економіку під час Першої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення економічних аспектів історії Першої світової війни сьогодні є актуальним, оскільки нова історіографія цього періоду знаходиться у стадії формування, і будь-які дослідження з даної теми мають науково-практичну значущість та представляють інтерес для вітчизняних істориків та економістів. Важливість вивчення всіх аспектів історії Першої Світової війни сьогодні визначена спільними та особливими рисами процесів, що протікають у країні в умовах військових дій, масштабністю перетворень у суспільстві, державному устрої та економіці. Столітній ювілей початку першої Світової війни (1914–1918 рр.) закономірно викликав підвищений інтерес професійних істориків до військово-технічних, суспільно-політичних, соціально-економічних і гуманітарних проблем цієї війни [3; 8; 11; 13]. Вчені побачили нові явища в економіці Німеччини. Зокрема усталені державні інститути регулювання, які сприяли розвиткові традиційних напрямів економіки, були або кардинально реорганізовані, або замінені новими. Це не означає, що старі державні інститути були відкинуті, але їх діяльність виявилася підпорядкованою новим інститутам. Так, військово-сировинний відділ під керівництвом Вальтера Ратенау підпорядкував собі і змінив принципи діяльності всієї промисловості імперії. За допомогою організованих компаній сировини (Rohstoffgesellschaften) проводилися облік, закупівля, складування і продаж сировини, складалася плани закупівлі сировинних матеріалів за кордоном і виробництво штучних замінників природної сировини. Зосередивши у своїх руках сировинні запаси, відділ Ратенау ввів

елементи плановості в економіку Німеччини. При цьому прибутковість втратила пріоритет для військової промисловості, оскільки промислове виробництво було життєво важливим для суспільства навіть у разі його збитковості.

Вивчення усіх аспектів історії Першої світової війни становить важливу наукову задачу і дозволяє в рамках процесу якісних змін у розвитку історичної науки уточнити уявлення про взаємозв'язок політичного, військового, економічного, соціального і міжнародного становища держав, виявити і врахувати уроки для забезпечення ефективності економік і соціальної стабільності у суспільстві, конструктивної взаємодії та функціонування державних інститутів, політичних партій та громадських організацій.

Найбільше значення у вивченні поставленої проблеми мають праці, у яких акцентовано увагу на особливостях функціонування економіки країн Західної Європи та Німеччини безпосередньо у період Першої світової війни. Серед них особливо варто виділити наукові здобутки Блискавицького І.М. [2], Виноградова В.А. [5], Сергеева Є.Ю. [15], Кітаніна Т.М. [7], Любіна В.П., Мінца М.М. [12], Маркевича А.П., Харрісона М. [10], Шигаліна Г.І. [18], Шевіріна В.М. [19], Реєнта О.П. [14], Верстюка В.Ф., Гарань О.В., Гуржій О.І. [6] та інших. Звичайно, наукові роботи, що публікуються, не позбавлені недоліків. Це свідчить про те, що не вироблено нових загальноприйнятих концепцій глибокого наукового аналізу головних проблем історії війни. Зрозумілим є одне: вивчення Першої світової війни не втратило своєї актуальності, оскільки це пов'язано з вирішенням однієї з найбільш нагальних проблем для України – проблеми війни і миру на Донбасі. У такому контексті науковий аналіз підсумків та перспектив вивчення економічної історії періоду 1914–1918 рр. набуває великої практичної значущості, дозволяє поглибити основні напрямки розроблення проблематики співвідношення держави і ринку.

Метою статті є аналіз процесу підготовки та реалізації інституційних реформ військового господарства, а також роль державного втручання у господарські процеси з метою концентрації ресурсів та структурної перебудови економіки Німеччини в роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. На межі XIX–XX ст. змінюється характер ведення воєн. Можна сказати, що формувався новий тип війни – війна, причиною і метою якої була не політика, як раніше, а економіка. Економіка відтепер штовха-

ла держави до збройного протистояння, і, власне, ставала запорукою перемоги або причиною поразки. Залежність армій і флотів від розвитку науки, техніки та економіки стала настільки очевидною, що заперечувати цей факт було вже неможливо. Двома десятиліттями раніше про це явище зазначав Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг», написаній у 1877–1878 рр.: «...Ніщо так не залежить від економічних умов, як армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать перш за все від досягнутого на даний момент рівня виробництва і від засобів зв'язку» [20, с. 171]. І далі: «Суперництво між окремими державами примушує їх <...> з кожним роком збільшувати витрати на армію, флот, гармати тощо» [20, с. 175], «вся організація армій і спосіб ведення бою, а разом з цим перемоги і поразки, виявляються залежними від матеріальних, тобто економічних умов <...>» [20, с. 175]. Звучить сучасно. Втім, те, що зрозумів філософ і економіст Ф. Енгельс, розуміли і військові. Капітан німецького Генерального штабу Макс Енс, якого цитує Ф. Енгельс, у прочитаній ним 20 квітня 1876 р. доповіді «Макіавеллі та ідея загальної військової повинності» зазначав, що «основою військової справи є перш за все господарський лад життя народів» [20, с. 176].

З XIX ст. держава збільшувала свій вплив на економіку за допомогою законодавства, оподаткування, адміністративного управління, контролювала макроекономічне середовище та виступала у ролі самостійного господарюючого суб'єкта. У роки Першої світової війни державне регулювання економіки значно посилювалося. У всіх воюючих державах і більшості нейтральних країн уряд брав на себе забезпечення сировиною і продуктами харчування, контролював військове виробництво, транспорт і трудові відносини. Різко зросли потреби в економічних ресурсах. На фінансування війни її учасники витратили 208,1 млрд дол. Сукупні військові витрати воюючих держав збільшилися більш ніж у 20 разів. Із загального обсягу матеріальних засобів, використаних арміями, тільки 10% склали довоєнні запаси, а 90% створювалися в умовах війни. Це потребувало підпорядкування інтересам війни значної частини економічного потенціалу та індустріальної потужності. У 1918 р. питома вага військового виробництва у продукції промисловості складала: у Німеччині і Франції – 75%, Великобританії – 65%, США – 40% [16, с. 89–90].

Війна примушувала державу впливати на економічне життя навіть у тих випадках, коли вона не ставила перед собою такого

завдання. Мобілізуючи в армію чоловіків, розміщуючи військові замовлення промисловості, використовуючи цивільні засоби сполучення для військових потреб, реквізуючи продукти харчування, коней, паровози, судна, держава створювала для економіки серйозні труднощі. Проблеми військового часу були подібними у всіх воюючих країнах. Жодна з них не була готова до тривалого військового протистояння. З'явилися проблеми, перш за все у сфері сировинних і трудових ресурсів, а також – у забезпеченні населення і армії продуктами харчування. Однак методи вирішення цих проблем були різними. Вони залежали від гостроти проблем, характеру економічних відносин, національного менталітету. Найбільш широко державне регулювання економіки використовували Німеччина, Австро-Угорщина та, особливо, Росія. У США, Великій Британії та Франції державне втручання в економіку було менш радикальним.

Прояви етатизму мали місце у всіх країнах, вплинули на різні сторони економічного життя, реалізувалися у різноманітних формах. Місце приватного суб'єкта господарювання нерідко займала держава або державні органи; в інших випадках держава обмежувалася контролем над приватним підприємством, іноді ставила свої інтереси у такі матеріальні і правові умови, що могла диктувати їм свою волю, могла впливати на ринок і регулювати відносини, здійснюючи свої завдання щодо постачання необхідної продукції [8, с. 69]. Як найбільший покупець і заготівельник цілої низки товарів, пов'язаних з обороною і забезпеченням армії та населення, держава не могла дозволити ринку функціонувати за правилами «вільної гри» і повинна була впливати на нього або непрямыми заходами регулювання (нормування цін), або прямими способами організації господарства (монополії). Для здійснення цього держава створювала свої бюрократичні органи одноособового характеру (уповноважені, контролери, спеціальні міністри), колегіальні «наради», «комісії», «комітети міжвідомчого характеру» за участю представників зацікавлених груп, а також приватно-господарські об'єднання, які наділялися публічно-правовими функціями, за участю в них представників державної влади [4, с. 15].

У Німеччині інституційне забезпечення функціонування військового господарства було розгорнуто у 1914–1915 рр., в Росії – у 1916–1917 рр., Англії і частково Франції – у 1917–1918 рр. Основна і дуже важлива зміна в системі інституційного забезпечен-

ня функціонування військової економіки Німеччини у роки Першої світової війни, – перехід до економіки державних позик (за рахунок кредитних операцій та емісій, з розрахунком на швидке закінчення війни і покриття військових витрат контрибуцією). Німеччина майже не залучала податкові надходження, найбільше вдаючись до внутрішніх кредитних операцій. Вона не мала можливості користуватися зовнішнім кредитом. При цьому Німеччина, на відміну від Англії, розміщувала свій поточний борг не тільки на відкритому ринку, а й у центральному банку. У другій половині перебігу війни, коли її фінансові потреби значно збільшилися, цей спосіб став домінуючим, і після поразки Німеччини виявився основною причиною руйнування грошової системи країни. При цьому організаційна структура управління фінансовою сферою не зазнала суттєвих змін. Натомість організаційна структура управління військовою економікою була створена практично заново і включала такі основні елементи:

1. Систему Військово-сировинних акціонерних товариств («Сировинні товариства»), загальне керівництво якою здійснював Відділ сировинного постачання при Військовому міністерстві, створений у серпні 1914 р. з ініціативи голови ради директорів Загальної електричної компанії Вальтера Ратенау [1, с. 247]. Цей відділ взяв під свій контроль всю сировинну промисловість імперії. За допомогою організованих компаній сировини (Rohstoffgesellschaften) проводилися облік, закупівля, складування і продаж сировини, розроблялися плани закупівлі сировинних матеріалів за кордоном і виробництва штучних замінників природної сировини. Ці компанії утворювалися у формі акціонерних товариств або товариств з обмеженою відповідальністю; їхніми акціонерами були найбільші споживачі сировини, перш за все великі фірми оборонної промисловості. Однак отримання прибутку не мало значення для їхньої роботи, оскільки їхня діяльність була важливою для суспільства незалежно від ринкової кон'юнктури. Зв'язок військового виробництва з пруським військовим міністерством, вищим армійським командуванням і німецьким військово-промисловим комітетом формально був не настільки жорстким. Однак всі промисловці координували свою діяльність з військовою владою.

Контроль з боку держави здійснювали імперські комісари і представники окремих міністерств, які користувалися правом вето. Таким чином, навколо військово-сировинного відділу та війсь-

ково-промислового комітету склалася мережа військово-акціонерних товариств, що координували діяльність окремих галузей господарства. Військово-акціонерні товариства займалися економічними аспектами війни, регулюванням військової економіки, зокрема, у таких областях як виробництво і розподіл сировини та продуктів харчування, зовнішня і внутрішня торгівля, фінансування війни, економічне освоєння окупованих територій [9, с. 29].

Одночасно було створено Військовий банк, завдання якого полягало у об'єднанні кредитних ресурсів найбільших банків і їхньому розподілі у вигляді позик підприємцям, що потребували грошових коштів. До керівництва банком входили представники приватних банків, підприємці і державні чиновники. Було заборонено капіталовкладення у низку галузей промисловості. Банк фінансував замовлення, що виконувалися винятково на підприємствах важкої, електротехнічної та хімічної промисловості, які постачали зброю. Використовуючи кредити, монополії мали змогу раціоналізувати і розширювати своє виробництво.

2. Хлібний центр спочатку мав характер змішаного товариства, призначеного для комерційних заготівель хліба за твердими цінами, а також розпоряджався усіма запасами хліба. Надалі він перетворився на орган державних заготівель (на основі системи продрозкладки) і розподілу. Весь урожай виробники зобов'язувалися здавати за твердими цінами Хлібного центру. Запаси детально обраховувалися на підставі кадастрових даних, і кожен район повинен був виконати призначену йому частку продовольчої розкладки. Апарат для збирання хліба формувався на основі місцевих органів самоврядування, комунальних союзів, в особі міських і земських округів-повітів (Stadt- und Landkreise), які були підпорядковані центральному органу – Військово-хлібному товариству, організованому у формі акціонерної компанії. Функції розподілу доручалися імперському розподільчому бюро (Reichsverteilungsstelle), яке було адміністративним органом і являло собою абсолютно нове явище у державному та економічному житті Німеччини [4, с. 126–130].

3. Міністерство продовольства. Система роздрібною торгівлі перетворилася у технічний апарат при цьому міністерстві, що виконувало розподільчі функції на основі використання карткової системи [1, с. 257].

4. Центральне закупівельне товариство (державна організація), в якому вже на початку війни були зосереджені всі операції з імпорту продовольства [1, с. 247].

5. Інші організації, які контролювали імпорт (на монопольних засадах) та експорт (контролювався комісаром з питань зовнішньої торгівлі). Зовнішня торгівля Німеччини за час війни становила: у імпорті – 1/5 довоєнної середньої норми; в експорті – менше 1/3. Таке зменшення імпорту справило значний вплив на всю економіку Німеччини, адже до війни Німеччина здійснювала вкрай односторонню систему зовнішньої торгівлі, оскільки вирішальне значення мав не експорт, а імпорт, головним чином сировинних продуктів і напівфабрикатів – експортувала Німеччина готові вироби, машини, устаткування, хімічні продукти [17, с. 62].

6. Систему управління імперськими залізницями.

7. Систему так званих Центрів з обліку (Abrechnungsstellen) та функціонально еквівалентних структур, які виконували функції розподілу замовлень і контролю за їх виконанням [1, с. 247].

Чим довше тривала війна, тим більш впливовими ставали всі ці організації, і тим ширшою ставала сфера їхньої діяльності. Спочатку Сировинні товариства мали характер громадських організацій, їхній вплив поширювався на відносно невелику частину підприємств. Але поступово становище змінилося: доступ до сировини (включаючи паливо) ставав неможливим поза військово-сировинним об'єднанням. Пізніше на Сировинні товариства було покладено і частину контролюючих функцій, а також складання списків підприємств, які повинні були першочергово забезпечуватися відповідними видами сировини.

Про те, наскільки всеосяжними стали державне регулювання і державний контроль у сфері промислового виробництва, свідчить той факт, що до кінця війни значна кількість приватних підприємств були визнані неефективними і з метою економії сировини, матеріалів та робочої сили за державним рішенням перестали функціонувати. При цьому їх власникам надавалася компенсація за час простою підприємства, що обчислювалася на базі середньої в галузі норми прибутку.

Війна у специфічних умовах Німеччини швидко призвела до перетворення на об'єкт інтенсивного регулювання не тільки промислове виробництво, але й сферу заготівель та збуту сільськогосподарської продукції, а потім і сільськогосподарське виробництво в цілому [17, с. 84–85]. Причини цього – низький рівень само-

забезпечення сільськогосподарською продукцією (приблизно 2/3) до війни та виникнення тенденції до падіння обсягів сільськогосподарського виробництва після початку війни. Головні фактори, що визначили сільськогосподарські дефіцити, – вилучення робочої сили мобілізаціями, скорочення поставок хімічних добрив та припинення поставок імпортного фуражу (останнє особливо негативно позначилося на виробництві продукції тваринництва).

Державна хлібна монополія на основі заготівель за твердими цінами була запроваджена у 1915 р., «але оскільки тверді ціни, незважаючи на систематичні підвищення, значно відставали від спекулятивних, хлібна монополія неминуче переходила до жорсткої продовольчої розкладки. У розпорядженні селян залишався лише певний пайок для власного споживання, посіву і годування худоби. Млини були взяті на облік і здійснювали помол хліба у порядку планових завдань. Всі продовольчі ресурси розподілялися також за строго розрахованим планом. Тобто відбувся логічний перехід від першого етапу регулювання сільського господарства за допомогою твердих цін до повної заміни вільного товарообігу державною торгівлею і розподілом» [1, с. 254–255]. Зрештою картки поширювалися не тільки на першочергові предмети харчування, але й на взуття, одяг, мило, вугілля, гас, електричне світло. З'явилося і громадське харчування. Пайки, що постійно скорочувалися, були розділені на безліч груп і категорій.

Всі ці процеси не були схожими на ринкове господарство і більше нагадували політику воєнного комунізму у тому вигляді, в якому вона практикувалася у Радянській Росії в 1918–1920 рр. І ця подібність була не випадковою, адже політика «воєнного комунізму» в тому, що стосується сільського господарства і розподілу предметів споживання, була повністю перейнята політичними лідерами Радянської Росії з німецького прототипу здійснення економічної політики (відомого також під назвою політики «військового соціалізму») і відрізнялася від нього, крім ярлика, в основному, лише нижчою ефективністю. Єдина значна відмінність радянського аналога від німецької системи контролю-постачання-виробництва у промисловості проявилася у тому, що він базувався на тотальній системі державної власності на промислові підприємства. Німецький прототип ґрунтувався на формально приватній власності на більшість промислових підприємств. Але в той же час німецькі власники підприємств делегували переважну

частину своїх господарських прав державним або напівдержавним організаціям.

Вже у 1916 р. економіка Німеччини (реальний сектор і торгівля) складалася з: планованого, регульованого та контролюючого секторів (70–80% промислового і сільськогосподарського виробництва та понад 50% торгівлі, ураховуючи виробництво, заготівлі та продаж); легального нерегульованого сектора (близько 20% сільськогосподарського виробництва, промисловості і торгівлі); нелегального нерегульованого сектора, включаючи неконтрольоване, нелегальне сільськогосподарське і промислове виробництво і «чорний ринок» з цінами у 4–10 разів вищими за встановлені державою офіційно. «Якщо обчислювати виробництво, заготівлі та реалізацію не в постійних, а у поточних цінах, то на нелегальний нерегульований сектор припадало близько 1/3 всього обороту економіки. На репресії підпільний ринок відповідав швидким зростанням цін, і відносне значення спекуляції зростало тим більше, чим жорсткіше держава обмежувала споживання» [1, с. 259]. Серед найбільш рішучих заходів держави у боротьбі зі спекуляцією був закон від 24 червня 1916 р., за яким торгівля харчовими продуктами переходила під поліцейський контроль.

Політика максимальних цін в Німеччині була невдалою і жодні поправки до неї, за допомогою «контролерів цін» – спеціальних організацій, які повинні були стежити за встановленням цін, не допомогли подолати значне подорожчання продуктів, не усунули спекуляцій і посередників. Вони лише деякою мірою стали протидією інфляційним процесам, які безсумнівно мали місце у Німеччині, хоча були майже непомітними» [4, с. 99].

Спекуляція і нелегальне виробництво предметів споживання (насамперед, продовольства) стали формою перерозподілу значних військових доходів на користь торгового сектора та сільського господарства. Причому не можна не визнати, що у такому перерозподілі був певний сенс, оскільки він дозволяв певно мірою вирівняти рівень прибутковості окремих секторів економіки. Але досягалось таке «вирівнювання» за рахунок різниці цінового поля на сектор низьких (регульованих) і сектор високих (нерегульованих) цін.

За межами нелегального сектора німецька економічна система періоду 1916–1918 рр. втратила всі ознаки «капіталізму», за винятком одного, – здатності отримувати високий прибуток, який відразу залучався до загального фінансового обороту через

нелегальний ринок і державні облігаційні позики. Ці позики, в свою чергу, ставали вторинними джерелами прибутку – у формі відсотків на капітал. В цілому позики за час війни склали у Німеччині 30–40% ВВП. Це є індикатором величезних розмірів не тільки військового прибутку, а й доходів не підприємницького характеру, які було капіталізовано у державних облігаціях їх одержувачами. Німецький уряд здійснив за час війни дев'ять позик на суму 97 млрд марок, що становило близько 90% загальної суми коштів, отриманих на внутрішньому ринку [18, с. 309–310]. Таким чином виникла потужна, постійно зростаюча піраміда державного боргу. Інвестори, які вкладали кошти в державні зобов'язання, могли зберегти вкладені в ці зобов'язання гроші і отримати очікувані рентні виплати тільки у разі військової перемоги. А остання була неможливою без наявності в економіці Німеччини тотально регульованого «мобілізаційного» сектора, що покривав майже всю легальну економіку.

Відповідно виникла ситуація зацікавленості «капіталістів» в економіці і політиці «військового соціалізму». Вони підтримували «військовий соціалізм» не з остраху репресій, а тому, що він дозволяв (з урахуванням державної позикової діяльності) отримувати надприбутки і розраховувати на їх капіталізацію у разі перемоги Німеччини. При цьому, німецька економіка періоду 1916–1918 рр. в цілому не була економікою військового соціалізму, хоча вона і мала потужний квазісоціалістичний сектор. Реально вона представляла собою нестійку економічну конструкцію, що включала:

- державну систему отримання надприбутків (перш за все, через облігаційну систему);
- систему «військового соціалізму» у вигляді тотально регульованого сектора, що складався з високоприбуткових галузей військової промисловості;
- нелегальний економічний сектор.

На відміну від Німеччини, боротьба з нелегальним економічним сектором в Англії виявилася більш успішною. Цьому сприяла значно менша дефіцитність англійської економіки, що мала можливість використовувати (закуповувати) ресурси на світовому ринку. Наявність в основному позикової системи фінансування бюджету і постійна загроза інфляції створювали системно нестійку основу для функціонування німецької економіки (як і в Англії, Франції, Росії). Постійно цей механізм працювати не міг.

Умовою продовження його роботи було безперервне посилення контролю над економічною ситуацією або вливання фінансових ресурсів ззовні за одночасної підтримки мінімальної соціальної стабільності.

Основним фактором нестабільності цієї військової конструкції була державна система отримання надприбутків, ефективність якої залежала від довіри до держави як позичальника. Ця довіра цілком визначалася військовою кон'юктурою. Військова поразка Німеччини поклатала край існуванню подібної господарської системи. Чому інвестори купували державні облігації і підтримували існування регульованого (а в Німеччині з 1916–1918 рр. тотально регульованого) господарства? У Німеччині існування регульованих секторів економіки було необхідною умовою перемоги. Натомість поразка автоматично знецінила усі вкладення у державні облігації та спричинила втрату військових надприбутків.

Висновки. Перша світова війна виставила принципово нові вимоги до економіки, призвела до мобілізації і підпорядкування інтересам війни значної частини потенціалу та індустріальної потужності Німеччини. Економіка Німеччини у тому вигляді, якою вона стала в роки Першої світової війни (як і економіки Англії, Франції та Росії), представляла собою специфічний тип розбалансованої, нестійкої та нездатної до саморегуляції державно-регульованої економіки, яка у той же час характеризувалася високою здатністю до отримання підприємницького прибутку. Для кардинальних змін у функціонуванні економічної системи при військовому міністерстві було створено Відділ забезпечення стратегічною сировиною (військово-сировинний відділ), який за короткий час перетворився у розгалужену мережу органів, що здійснювали фактичний контроль над всією економікою країни в умовах війни. Мережа військово-акціонерних товариств стала дієвим державним механізмом для придбання і розподілу сировини, у першу чергу металу, хімічних добрив, вовни, каучуку.

Приватно-капіталістична організація виявилася неефективною у пристосуванні економіки країни до військових завдань, у результаті відбувалися процеси одержавлення та націоналізації. Німецька держава для свого виживання змушена була перейти до мобілізаційної економіки з прямим втручанням у сферу виробництва і розподілу стратегічно важливих продуктів, у

процеси праці та зовнішньоекономічну діяльність із запровадженням «твердих» цін і карток на продукти.

Досвід Першої світової війни дозволяє виявити і врахувати історичні уроки війни, які є актуальними й сьогодні. Серед таких найважливішим є необхідність посилення форм і методів регулювання економіки, спрямованих на підвищення її ефективності і зміцнення соціальної стабільності суспільства, посилення конструктивної взаємодії державних інститутів, політичних партій і громадських організацій, формування сильної правової держави і громадянського суспільства в нашій країні.

1. Большая Советская Энциклопедия. Т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ. Москва, 1928. 832 с.
2. Блискавицкий И.М. Германская историография первой мировой войны и идеологическая подготовка второй мировой войны. Первая мировая война. Москва, 1968. 374 с.
3. Бокарев Ю.П. Мобилизационная экономика России в годы Первой мировой войны. Понятие мобилизационной экономики. *Экономическая история*. 2015. № 1 (28). С. 26–39.
4. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. Москва: Государственное издательство, 1929. 541 с.
5. Виноградов В.А. Экономическая история и современность: к 20-летию Научного совета РАН по проблемам российской и мировой экономической истории. Саранск: Изд. центр ИСИ МГУ им. Н.П. Огарева, 2009. 156 с.
6. Історія України: нове бачення. Київ: «Альтернативи», 2000. 464 с.
7. Китанина Т.М. Россия в первой мировой войне 1914–1917 гг. Экономика и экономическая политика: в 2 ч. Ч. 1: Экономическая политика царского правительства в первые годы войны. 1914 – середина 1916 г. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. 146 с.
8. Логінов М.М. Вплив Першої світової війни на господарську систему провідних країн Західної Європи. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 2. С. 65–70.
9. Лыпка Т.И. Государственно-правовое регулирование германской экономики в условиях войны (1914–1918 гг.). *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета (ВятГГУ)*. 2008. № 3(1). С. 27–33.

10. Маркевич А., Харрисон М. Первая мировая война, Гражданская война и восстановление: национальный доход России в 1913–1928 гг. Москва: Мысль, 2013. 111 с.
11. Петров Ю.А. Экономика России в годы Первой мировой войны: современная историография экономики. *Экономическая история*. 2015. № 1 (28). С. 12–20.
12. Первая мировая война: Современная историография: Сб. обзоров и реф. РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. истории. Москва, 2014. 231 с.
13. Мировые войны XX века: в 4 кн. Кн. 1: Первая мировая война: исторический очерк. М.: Наука, 2002. 685 с.; Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. М.: Наука, 2002. 580 с.
14. Реснт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. № 16. С. 88–103.
15. Сергеев Е.Ю. Актуальные проблемы изучения Первой мировой войны. *Новая и новейшая история*. 2014. № 2. С. 6–12.
16. Трансформация военной экономики: XX – начало XXI века. Р.А. Фармазян, В.В. Борисов; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. Москва: Наука, 2006. 343 с.
17. Шаров П. Влияние экономики на исход войны 1914–1918. Москва: Государственное издательство отдел военной литературы, 1928. 174 с.
18. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. Москва: Воениздат, 1956. 332 с.
19. Шевырин В.М. Россия в Первой мировой войне (новейшая отечественная историография). Москва, 2013. 32 с.
20. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. *Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-ое изд. Т. 20*. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1961. 828 с.

References

1. The Big Soviet Encyclopedia. (1928). T. 12: VODEN-WOLKHOVSTROI. Moscow [in Russian].
2. Bliskavitskii, I.M. (1968). German historiography of the First World War and the ideological preparation of the Second World War. *Pervaya mirovaya voina*. Moscow [in Russian].
3. Bokarev, Yu.P. (2015). Russia's mobilization economy during the First World War. *Ekonomicheskaya istoriya – Economic history*, 1 (28), pp. 26–39 [in Russian].

4. Bukshpan, Ya.M. (1929). Military-and-economic policies. Forms and organs of economic regulation during the World War of 1914–1918. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo [in Russian].
5. Vinogradov, V.A. (2009). Economic history and modernity: for the 20th anniversary of the RAS Scientific Council on the problems of Russian and world economic history. Saransk: Izd. tsentr ISI MGU im. N.P. Ogareva [in Russian].
6. Ukrainian history: a new vision. (2000). Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
7. Kitanina, T.M. (2003). Russia in the First World War of 1914–1917. *Economy and economics policies: in 2 v. V. 1: Economic policy of the Tsars Government in the first years of the war. 1914 – middle of 1916* [in Russian].
8. Loginov, M.M. (2014). Influence of the First World War on the economic system of the leading countries of western Europe. *Bulletin of the Academy of Labour and Social Relations of the Trade Unions Federation of Ukraine*, 2, pp. 65–70 [in Ukrainian].
9. Lypka, T.I. (2008). State and legal regulation of the German economy in the war conditions (1914–1918). *Bulletin of Viatka State Humanitarian University (VyatGGU)*, 3 (1), pp. 27–33 [in Russian].
10. Markevich, A., Kharrison, M. (2013). The First World War, Civil War and reconstruction: Russia's national income in 1913–1928. Moscow: Mysl' [in Russian].
11. Petrov, Yu.A. (2015). Russia's economy during the First World War: a modern economic historiography. *Ekonomicheskaya istoriya – Economic history*, 1(28), pp. 12–20 [in Russian].
12. The First World War: a modern historiography: Selection of reviews and summaries. RAN. INION. (2014). *Tsentr sotsial. nauch.-inform. issled. otd. istorii*. Moscow [in Russian].
13. The World wars of the XX century. (2002). Book. 1. The First World War. A historical essay. Scientific supervisor V.L. Mal'kov; Ex. ed. G.D. Shkundin; Book 2. The First World War. Documents and materials. Scientific supervisor B.M. Tupolev; Ex. ed. V.K. Shatsilo; Compiled by A.P. Zhilin. Moscow [in Russian].
14. Reent, O. (2007). Ukraine in the First World War: modern scientific and methodological aspects. *Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*. Kyiv: Institut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 16, pp. 88–103 [in Ukrainian].
15. Sergeev, E.Yu. (2014). Urgent problems in the study of the First World War. *Novaya i noveishaya istoriya*, 2, pp. 6–12 [in Russian].

16. Transformation of the military economy: XX – early XXI centuries. (2006). R.A. Faramazyan, V.V. Borisov; In-t mirovoi ekonomiki i mezhdunar. otnoshenii RAN. Moscow: Nauka [in Russian].
17. Sharov, P. (1928). Influence of the economy on the outcome of the war of 1914–1918. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo otdel voennoi literatury [in Russian].
18. Shigalin, G.I. (1956). Military Economy in the First World War. Moscow: Voenizdat [in Russian].
19. Shevyrin, V.M. (2013). Russia in the First World War (a modern Russian historiography). Moscow [in Russian].
20. Engel's, F. (1961). Anti-Duhring. *Marx K., Engels F. Works. 2nd ed. T. 20*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury [in Russian].

Одержано 23.05.2017 р.